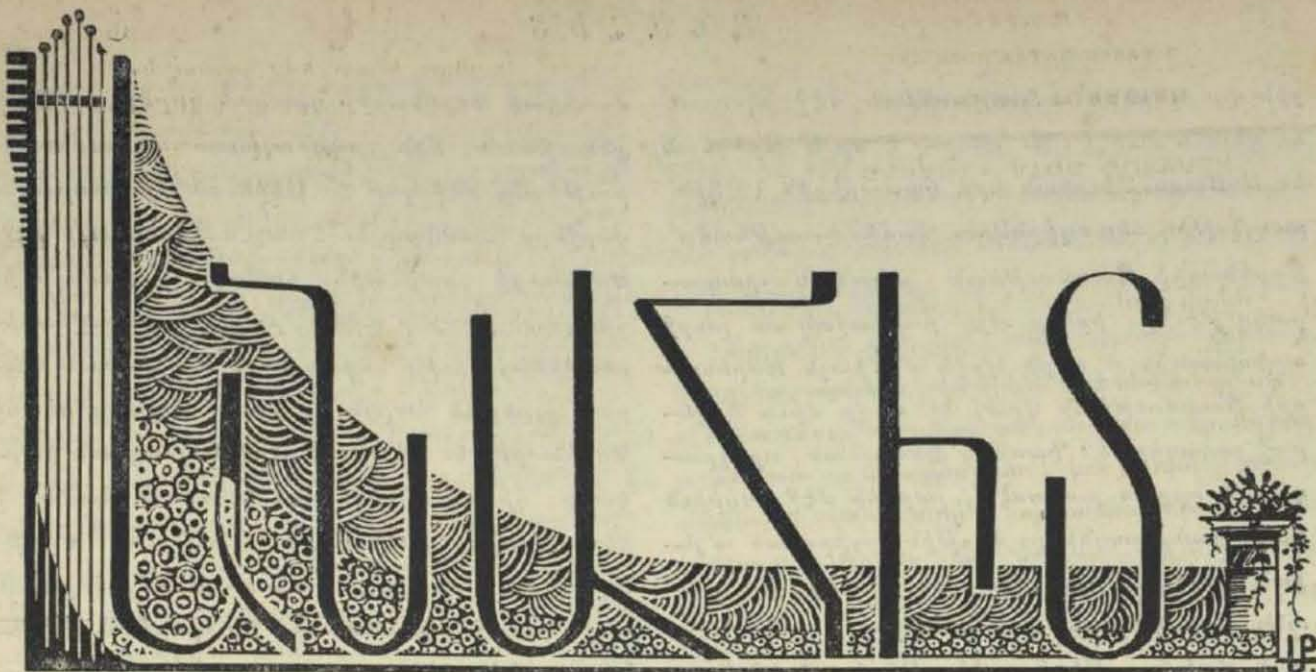

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Գ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 1-2

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՍԵՊՏ. - ԴԵԿՏ. 1931

ԳՐԱԳԵՏՆ ՈՒ ՄԱՐԴԸ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻԻՆ ՄԷՋ

Ա.

Մեր հին մատենագիրներէն, Մովսէս Խորենացին՝ մեր ժամանակակից բանասէրներուն ամենէն աւելի մեկան հոսեցնել տուողն եղած է։ Իր Հայոց Պատմութեան նուիրում ռուսումնասիրութիւնները, իր ո՛ր դարուն ապրած ըլլալու մասին բանավիճական յօդուածները եթէ հաւաքենք, այդ հեղինակի մատենագրութեանց հատորէն շատ աւելի ստուար հատոր մը կրնան կազմել։ Եւ սակայն, ինչ որ տարօրինակ է, դեռ ոչ մէկ Հայ դրագէտ խորհած է Խորենացին մանրակրկիտ ռուսումնասիրութեամբ մը քննել ու վերլուծել իրր գրագէտ, իրր բանաստեղծ, — այսինքն իրր ինչ որ է էպոսէս եւ է՛ն

տոաջ, — ինչպէս եւ իրր մարդ, իրր անհատական նկարագիր։ Եւ արդէն նկատելի է որ մեր բանասէրներն ալ քննութեան առարկայ դարձուցած են միմիայն Հայոց Պատմութիւնը, որ անշուշտ Խորենացիի ամենէն կարեւոր գործն է, մէկէ աւելի տեսակէտներով կարեւոր, բայց ոչ անոր միակ արժէքաւոր գործը. անոր միւս երկերուն վրայ, որ զուտ գրական տեսակէտով այնքան բարձր գեղեցկութիւններ կամ չահեկան մասնայատկութիւններ կը պարունակեն որքան Պատմութեան է՛ն յաջող հատուածները, հազիւ սմանք, ինչքան որ գիտեմ, քանի մը բառ բառ են անցողակի։ Ոչ ոք դեռ Խորենա-

ցին իր գործին ամբողջութեան մէջ նկատած ու գնահատած է: Ու բնորոշ է որ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան երբ կատարեցին 1913ին՝ բազմաթիւ ձեռագիրներու համեմատութեամբ՝ Խորենացիի Պատմութեան քննական հրատարակութիւնը, իրենց այդ բազմաջան ու լուրջ աշխատանքն ի գործ դրին միմիայն Խորենացիի Պատմութեան վրայ եւ անոր միւս երկերով չգրադեցան: Գառնիկ Խնտզեան, որ գրադէտ է որքան բանասէր, շարքին մէջ «Կորիւն եւ իր բանաքաղները» նիւթին նուիրուած ա՛յնքան շահեկան ուսումնասիրութեանց, որ այստեղ իսկ կ'երեւան, Խորենացիի Կորիւնէն բրած փոխառութեանց քննութեան անցնելէ առաջ՝ այդ բազմերախտ հեղինակին իբր վարպետ գրագէտ, իբր ոճաբան բանաստեղծ, իբր հմուտ թարգմանիչ եւ իբր հայ հին ժողովրդական աւանդութեանց, զրոյցներու, գիւցադներգերու հաւաքիչ՝ ընդհանուր գնահատման հակիրճ ու ջերմ էջ մը յատկացուց, բայց ան ալ ի նկատի ունէր զրեթէ միայն անոր Պատմութիւնը: Նորայր Բիւղանդացի որ 1898-99ին Թիֆլիսի Մշակին մէջ հրատարակած ունի արժէքաւոր ու շատ հետաքրքրական յօդուածներու շարք մը (գծադարար անաւարտ մնացած), ուր Քարիէրի քննադատութեանց դէմ ջերմեռանդօրէն կը պաշտպանէ Խորենացին եւ ուր կը ջանայ ապացուցանել՝ ընդդէմ Քարիէրի, Գ. Խալաթեանի եւ այլոց՝ անոր Ե. դարու վերջերը ու Զ. դարու սկիզբը ապրած ու գործած ըլլալու թէզը, ամենախանդավառ գովեստներով կը խօսի մեծ մատենագիրն վրայ (առանց անոր գրական անձնաւորութեան վերլուծման սեւէ փորձ կատարելու), բայց նորէն միայն Պատմութիւնն է որ ի նկատի ունի: Մ. Աբեղեան, «Հայ ժող. պատասպնէքը Մ. Խորենացու Պատմութեան մէջ» պատուական աշխատութեամբ երկարօրէն զրադած է Խորենացիի չնորհիւ մեզի սուանդուած մեր հին դիցաբանութեան, գիւցադներգութեան, Փօլլօրին քննութիւնը կատարելու, ատոնց ազդիւրները փրստելու, ատոնց ետեւ գտնուող իրական Պատմութեան գծերը ճշգրտել, բայց չէ

մօտեցած Խորենացիի գրական գործի արժէքին քննութեան: Այն բազմաշխատ ուսումնասիրութեանց մէջ զոր Հ. Ակինեան հրատարակեց վերջերս Անահիտի եւ Համդէս Ամսօրեայի մէջ, Խորենացիի գրագէտին համար յարգանքի եւ հիացման խօսքեր ունէր, բայց իր ուսումնասիրութեանց նիւթը նորէն անոր ո՛ր դարուն ապրած ըլլալուն հարցն էր (ինք մէջտեղ նետեց Խորենացիի եւ Ղեւոնդ Երէցի նոյնացման վարկածը, որ չհամոզեց մեզ) եւ ատոր համար ի նկատի ունէր միմիայն Պատմութիւնը: Փրոֆ. Ազոնց իր հմտալից բանախօսութեամբ զոր 9-10 ամիս առաջ արտասանեց Նուպարեան մատենադարանին մէջ, ցոյց տուաւ Խորենացին իբր հայրենասէր մեծ գրագէտ, սքանչելի ոճաբան, մեծաշունչ բանաստեղծ, «մեծագոյնը մեր հին մատենագիրներուն», որուն Պատմութեան վրայ կրթներ է հազար տարի հայ ժողովրդի ազգային կեանքը, բայց ան ալ Պատմութիւնը լոկ կը յիշատակէր եւ գրագէտին վրայ ջերմ հիացման աչք-քանի մը խօսքն ընելէ յետոյ՝ կը ծանրանար Խորենացիի ո՛ր դարուն ապրած ըլլալու առեղծուածային (ու դեռ չլուծուած) հարցին վրայ, ինք եւս հակելով զայն մինչեւ Թ. դար բերող թէզին (ու նոյն իսկ՝ Թերեւս Թ. դար, ինչպէս կ'ըսէր, եթէ Փարպեցիի պատմութեան Ս. Սահակի տեսիլքը նկարագրող էջը, որմէ քաղուած թուող քանի մը տող կը գտնուի Խորենացիի Պատմութեան մէջ, իրօք Թ. դարուն Բիւզանդիոնի հայազգի Վասիլ կայսեր օրով եւ անոր հաճելի ըլլալու համար հայազգի Փօտ պատրիարքի Թելադութեամբ յերկրուած եւ ետքէն Փարպեցիի գրքին մէջ մտցուած է՝ ըստ հանգուցեալ Հ. Կարապետ Տէր-Սահակեանի բանաձեւած վարկածին:

Իսկ եթէ Խորենացիի գրական գործին բազմալոգմանի մեծութեան մանրամասն ու լիակատար քննութիւնն ու գնահատումը դեռ տեղի չեն ունեցած մեր մէջ, անոր Պատմութեան թերութիւններն ու պակասները, անոր փոխառութիւններն ու շաղկապները, «յերկրանք»ները, պէտք ու պատշաճ եղածէն շատ աւելի խիտ, անարդար ու կծու վերադիրներով դա-

տափետուած են ինչ ինչ բանասէրներու կողմէ, այդ մեծ գրագէտին, այդ մեծ հայրենասէրին եւ աղնիւ ու լուրջ մարդուն հանդէպ յարգանքի եւ երախտագիտութեան պարտքին դէմ մեղանշումի հասնելու աստիճան:

Պ. Ջամինեան որուն Սորենացիի նուիրուած ուշադրու ուսումնասիրութիւնը կը հրատարակենք Անահիտի ներկայ թիւին մէջ, առաջինն է որ, նորէն Պատմութեան եւ Ողբին վրայ մասնաւորապէս ծանրանալով հանդերձ, ի նկատի ունեցած է այդ մատենագիրին բոլոր գործերը եւ տուած է ուրուագիծ մը (չառ համառօտ, բայց արգէն իսկ նորաբեր ու թելադրական) անոր գրական լայն ու բազմակողմանի անձնաւորութեան համայնապատկերին. իր ուսումնասիրութիւնը՝ առաջին փորձն է այդ անձնաւորութիւնը կազմող տարրերը մատնանիշ ընելու, անոր մէջ տիրական հանգիստացող ու անոր մտայնութիւնը, աշխարհայեացքը, ձգտումները, ճաշակը, ոճը, լեզուն յօրինող ազդեցութիւնները լուսարանելու, եւ առաջին ճիգը՝ դարձեալ՝ այդ հեղինակին ապրած ժամանակաշրջանը ոչ միայն իր Պատմութեան, այլ իր բոլոր գործերուն քննութեամբ ճշդելու: Այդ ուսումնասիրութիւնը, որ նորէն սակայն, աւելի բանասէրի մը աշխատանք է քան գրագէտի մը գործին գրական, գեղեցկագիտական, հոգեբանական վերլուծում, զիս կը մղէ իրագործել, գէթ լայն գծերով, քանի մը յօդուածներու մէջ, ծրագիր մը զոր շատոնց մտքիս մէջ ունիմ, որուն հիմնական գաղափարներէն մէկ քանին ատենով Անահիտի մէկ յօդուածիս մէջ (կայծ մը, 1905) անցողակի ուրուագծած եմ, եւ որուն մէկ հակիրճ գործադրութիւնը փորձեցի Նուպարեան Հայ Ուսանողական Տան դասախօսութեանց մէջ անցեալ տարի, այն է գրագէտի աչքով մօտենալ Սորենացիին, զինք իր երկերուն ամբողջութեան մէջ տեսնել եւ հոգեկան լիակատար պատկերը գծել այն սքանչելի գրագէտին, այն տարօրինապէս հօգը ու սիրելի մարդուն որ կան այդ փորձրդաւոր հեղինակին մէջ:

Բայց մտնելէ առաջ այդ ճոխ ու հրապու-

րիչ նիւթին խորը, կ'ուզեմ քանի մը խօսք ըսել Պ. Ջամինեանի ուսումնասիրութեան մասին, որուն մէջ կան շատ ուժեղ մասեր ուր կարծես յաջողած է խուսափող ճշմարտութեան մաղերէն բռնել վերջապէս ու կան նաեւ կէտեր որ յայտնապէս վիճելի են:

Իր բոլոր այն շահեկան հատուածները ուր Ողբը կը համարի առանձին գրուածք մը՝ ետքէն Պատմութեան կցուած, եւ ուր այդ Ողբին առիթ տուող դէպքերը եւ հոն ակնարկուած անձնաւորութիւնները՝ նոր տեսութեամբ մը՝ է. դարուն մէջ կը գտնէ ու որոշապէս մատնանիշ կ'ընէ, համոզիչ կը թուին (բաց ի «զհէքն իմ մանուկ եւ թագաւոր»): Փրօպէն որուն հանելուկը չլուծուած կը մնայ եւ որուն համար տուած բացատրութիւնը, զոր ինքն ալ վարանելով կը բանաձեւէ, քաշկաւորուի է):

Ուրիշներ արգէն յայտնած էին այդ կարծիքը թէ Սորենացի է. դարու մարդ է, եւ ոչ Յ. ոչ ալ Լ. կամ Թ. դարու. այսպէս՝ Ս. Մալխասեան, որ իր «Սերէոս եւ Սորենացի» կարեւոր երկասիրութեան մէջ (զոր դժբաղդաբար չեմ տեսած) ցոյց տուած է, ինչպէս կը յիշատակէ Պ. Ջամինեան, է. դարու երկրորդ կէսին ապրած Աերէոսի որոշ փոխառութիւնները Սորենացիէն, որով եւ Սորենացիի պատմութեան Աերէոսէն առաջ գրուած ըլլալը: Գառնիկ Ֆնագլեան Անահիտի իր յօդուածաշարքին մէջ նոյնպէս է. դարու մարդ յայտարարեց զայն, բայց դեռ չտուաւ իր փաստերը: Նորայր Բիւզանդացի, այն յօդուածաշարքին մէջ զոր վերեւ յիշատակեցի, զօրեղ փաստեր տուած է Սորենացիի Լ. կամ Թ. դարու մարդ ըլլալուն, բայց իր փաստերը հետոյ են նոյն քան առաջ եւ ուժեղ ըլլալէ երբ կ'ուզէ հաստատել թէ ան Յ. դարու վերջը կամ Ջ. ի առաջին տարիներուն գրած է իր Պատմութիւնը: Պ. Ջամինեան կուտայ բազմաթիւ փաստեր Սորենացիի է. դարուն ապրած ըլլալուն եւ կը ջանայ նոյն իսկ ճշդել անոր իւրաքանչիւր երկին իր կեանքի ո'ր շրջանին արտադրուած ըլլալը: Շատ կարեւոր է՝ ու հաւանական՝ Սորենացիի Ազեքսանդրիա եւ ոչ թէ Բիւզանդիոն կը թու-

թիւն ստացած ըլլալու կէտը զոր ի վեր կը հանէ Պ. Զամինեան եւ որ կը բացատրէ Խորենացիի դրական անձնաւորութեան քանի մը էական գծերը զոր իր գործին իսկ մէջ եւ ինքս արդէն նկատած էի, բայց որոնց կենսագրական լուսաբանումն է որ կը բերէ Պ. Զամինեան: Թէ զինքը Աղեքսանդրիա բարձրագոյն ուսումը տանալու զրկողները եղեր են ոչ թէ Ը. դարու Սահակ կաթողիկոսն ու Մաշտոց-Մեսրոպ վարդապետը, այլ է. դարուն ապրած ու Դուինի եկեղեցական ժողովին մէջ մեծ դեր կատարած երկու նոյնանուն անձնաւորութիւններ, Ռշտունեաց Սահակ եւ Խորխոռունեաց Մաշտոց եպիսկոպոսները, ասիկա շահեկան բայց յանդուգն ենթադրութիւն մըն է, եւ որ չ'ապացուցուի Խորենացիի Պատմութեան Գ. գրքի ԿԱ. գլխուն վերջին Ֆրազով, — ինչպէս կը փորձէ ընել Պ. Զամինեան, — դէթ այն ձեւով ուր մեզի հասած ձեռագիրներուն մէջ կը գտնենք այդ վերջին Ֆրազը: Բոլորովին ճիշդ է Պ. Զամինեանի նկատողութիւնը թէ Հ. Աղինեանի գտած շարք մը բառերու, ասացուածքներու, նախագասութեանց նոյնութիւնը Խորենացիի ու Ղեւոնդի մէջ՝ չ'ապացուցաներ թէ Ղեւոնդ եւ Խորենացի նոյն անձն են, այլ թէ Ղեւոնդ բանաբաղած է Խորենացիէն: Շահեկան նորութիւն մըն է որ կը բերէ դարձեալ Պ. Զամինեան, այդ գլուխը մեկնաբանած ատեն, երբ կ'ըսէ թէ Խորենացի եւ ընկերները զրկուեցան Աղեքսանդրիա, ոչ միայն որովհետեւ է. դարուն Հայաստանեայց եկեղեցին քաղկեդոնեան բիւզանդական յոյն եկեղեցիէն հեռացած, հակաքաղկեդոնեան ուղղութեան եւ անկախ աղգային եկեղեցի մնալու ձգտումին մէջ ամբացած, հակաքաղկեդոնեան Աղեքսանդրիան պիտի նախընտրէր անշուշտ՝ իրր հայ նոր սերունդին համար բարձրագոյն կրթութեան կեդրոն եւ ոչ թէ Բիւզանդիոնը, այլ եւ որովհետեւ Հայ եկեղեցւոյ պետերը կ'ուզէին որ իրենց զրկած աշակերտները, աղեքսանդրիական դպրոցի քննական հմտութեամբ զինուած, դային լրացնել, ուղղել Աստուածաշունչի թարգմանութեան պահանջներն ու թերութիւնները (ինչ ինչ հատ-

ուածներու, բառերու ըմբռնումի, մեկնումի սխալներ, եւն.), ինչպէս Ասորիք եւս քիչ առաջ (Զ. դարու սկիզբները իրենց փեշիտո թարգմանութիւնը սրբագրեցին՝ Դիոնիսիոս Թրակացիի քերականութիւնն ուսումնասիրելէ եւ իրենց այդ հին թարգմանութիւնը Եօթանասնիցի վեցիջեան թարգմանութեան հետ համեմատելէ յետոյ: Շահեկան են եւ Պ. Զամինեանի այն տողերը որ Դուինէն Աղեքսանդրիա ամբողջ Հայաստանը կտրելով անցնող Խորենացիին «Աշխարհագրութեան» մէջ Հայաստանի մասը, որ այնքան կարեւոր է եւ ինքնատիպ, ատով իսկ անձնապէս գրելու կարող դարձած ըլլալը կը ձգտին հաստատել: Շահեկան է եւ ճիշդ կը թուի Պ. Զամինեանի կարծիքը թէ Խորենացիի մեկենաս Բագրատունի Սահակը Վարազ Սահակ իշխանն է (638) եւ թէ այդ «պարսկասէր» իշխանը Հայոց դիւցապնական պատմութիւնը գրել տալու փափաքն ունեցեր է այն պահուն ուր ճիշդ Պարսից մէջ եւս Խորով Ապրուէդ թագաւորի հրամանով Պարսից դիւցազնական պատմութիւնը գրել ձեռնարկուեցաւ: Պ. Զամինեան, վերջապէս նկատած է, կարծեմ առաջին անգամ ըլլալով, թէ Խորենացի ինքն իսկ, պատասխանելով Սահակ Արծրունի երիտասարդ իշխանին իրեն ուղղած թուղթին ուր զինք Մեծն Սահակի եւ Մաշտոց-Մեսրոպի փոխանորդ («երկրորդ Սահակ եւ Մեսրոպ») կ'անուանէ, կ'ըսէ թէ ոչ միայն անոնց, այլ «հրեշտակներուն», փոխանորդ, այլ աշակերտ իսկ կոչուելու արժանի չէ, ինչ որ փաստ մը եւս կրնայ նկատուիլ թէ Ե. դարուն չէ ապրած ան, որովհետեւ համեստութիւնը կրնայ անշուշտ վայն մղել ինքզինքը Սահակի եւ Մեսրոպի պէս հսկաներու «փոխանորդ» չընդունիլ, բայց եթէ իրօք աշակերտ եղած էր այդ երկու մեծ վարպետներուն, ինչո՞ւ պիտի մերժէր այդ տիտղոսը:

Այս բոլորը նոր լոյս կը սփռեն Խորենացիական առեղծուածին մթութեանց մէջ եւ պիտի մղեն հարկաւ ուրիշ բանասէրներ որ այդ նոր լոյսին տակ աւելի խոր, մանրամասն ու լիակատար կերպով քննեն ու պարզաբանեն

այդ կարեւոր հարցը: Սակայն եւ Պ. Զամինեանի յօդուածին մէջ կէտեր կան, որ ինչպէս բոլի, համոզիչ չեն կամ պարզապէս անճիշդ կրնան նկատուիլ:

Պ. Զամինեան Եղիշէն կը համարի խորհրդային աշակերտակից ընկերներէն մին, ու նոյն ոգով, նոյն մտայնութեամբ դրապէտ մը, «քաջութեան ոգի եւ միութեան գաղափար ներշնչող իր ժամանակի իշխաններին, գիտակցական մահ իրենց ազգի, իրենց հայրենիքի համար»: «Առաջին անգամ, կը գրէ դարձեալ, Եղիշէի ու խորհրդային զբոյժի տակ ազգ, հայրենիք բառերը լայն իմաստով են գործածուած, եւն»: Արդ, խորհրդային ու Եղիշէի մտայնութիւնն ու ոգին շատ տարբեր են, — ինչպէս արդէն իսկ որոշապէս դիտել տուած եմ 1905ին Անահիտի մէջ երեւցած կայծ մը յօդուածովս: Եղիշէ «կրօնական հայրենասիրութեան», աւելի ճիշդ՝ քրիստոնէական ջերմեամանութեան եւ Քրիստոսի համար անձնազոհ զիւցազնութեան երգիչն է, խորհրդային աշխարհական հայրենիքի հելլեն բմբուռումին քարոզիչն է: Եղիշէ «ազգ Հայոց» բացատրութիւնը մերթ կը դործածէ՝ իբրեւ «ժողովուրդ», բայց հայրենիք բառը՝ երբեք: Տարբերութիւնները դեռ շատ աւելի բազմաթիւ են, եւ ատոնց վրայ պիտի ծանրանամ յաջորդ յօդուածներուս մէջ: Լեզուն, Եղիշէի մէջ, առանց Եղիշիի գուտ ոսկեգարեան բարբառն ըլլալու, շատ աւելի մօտ է ոսկեգարեան լեզուին քան խորհրդային լեզուն, որ պերճ, կուռ, ճկուն, փայլուն է, բայց որ մեսրոպեան հայերէնէն տարբեր է, Զ.Է. դարերու յունարան դպրոցին ազդեցութիւնը ցոյց կուտայ, թէեւ իր մօտ՝ յունարանութիւնները չեն խանդարեր իր լեզուին ու ոճին հարազատ ու հօր հայկականութիւնը: Եղիշէ չէ Ե. դարու մարդ, բայց չէ եւ Է. դարու, այլ հաւանօրէն Փարպեցիէն քիչ յետոյ ապրած դրապէտ մը:

խորհրդային Մամիկոնեանց հանդէպ իր գործերուն մէջ ցոյց տուած սխտեմական ցրտութիւնը՝ Պ. Զամինեան կը բացատրէ առ ենթադրութեամբ թէ խորհրդային խումբէն իւրաքանչիւրը մէկ կամ երկու նախարարութեանց

հետ կապուած էր, եւ մասնաւորապէս ատոնց կ'ուզէր մտաւոր առաջնորդ դառնալ եւ ատոնց ձեռքով Հայ ազգն եւ Հայաստանը զօրացնել իր սիրած խոշորներուն մէջ. խորհրդային Բաղրատունեաց եւ Արծրունեաց հետ կապուած, Եղիշէ՝ Մամիկոնեանց, եւն: Եղիշէ միմիայն Վարդանանց Պատմութիւնը գրած է, եւ հասկանալի է որ միայն Մամիկոնեանները տեսարանի վրայ դնէր ու պանծացնէր (անոնց մեծ հերոս Վարդանին շուրջ նախարարական տուներու զինակից դէմքերն ալ յարգանքով յիշելով ու քարկոծելով միայն Մամիկոնեանց հակառակորդ եւ պարսկամէտ Սիւնեաց տունը): Բայց խորհրդային որ Հայ ազգի ընդհանուր Պատմութիւնը կը գրէ սկիզբէն մինչեւ իրեն մօտիկ ժամանակները, ինչպէս, ինքը՝ հայրենասէր մարդ կրնար Մուշեղի, Վասակի, Մանուէլի, Վարդանի, Վահանի եւ ասոնց նման այլ հոյակապ դէմքերու յիշատակութիւնն իսկ չընել: Պ. Զամինեան, որու յօդուածը կը ձգտի ապացուցանել թէ խորհրդային ժամանակակից եղած է Վարդան Բ. Մամիկոնեանին ապստամբութեան (572), չի բացատրեր բնաւ թէ ինչպէս մեր պատմագիրը խօսքն իսկ չ'ընէր իր օրով պատահած այդքան կարեւոր (թէպէտ ձախող ու աղէտաւոր վախճան ունեցած) դէպքը մը եւ անոր հետեւանքներուն: Մամիկոնեանց մասին խորհրդային լուսնիւր բացատրող ուրիշ պատմաբաններ եղած են անշուշտ: Զերմ հայրենասէր, զիւցազնասէր բանաստեղծ է խորհրդային, այլ եւ կրթող, կողմնակալ, «կուտակեցական» ոգի ունեցող մարդ. Բաղրատունեաց ու Արծրունեաց տուններէն է որ ինք կը սպասէ Հայաստանի անկախութեան վերականգնումը (տեսնել իր Թուղթն առ Սահակ Արծրունի, ուր քաղաքական մարդարէի պէս կը դուշակէ թէ անոնք պիտի վերահաստատեն հայկական դահլ, ինչպէս ըրին իրօք քանի մը դար յետոյ), ուրեմն եւ ատոնց մրցակից կամ հակառակորդ Մամիկոնեաններն անտեսել եւ Բաղրատունեաց ու Արծրունեաց փրփրականտն ընել իր հայրենասիրական քաղաքականութեան ծրագրին համաձայն կը նկատէ:

«Հայոց Պատմութեան Գ. Գրքի ԿԱ. գլխուն մէջ քանի մը անգամ յիշատակուած Մեծն Սահակ եւ Մեսրոպ անունները՝ առաջին Փրազներուն մէջ Ե. դարու երկու մեծ Հայերուն վերաբերող՝ իսկ վերջին Փրազին մէջ Ռըշտունեաց Սահակ եւ Խորխոռունեաց Մաշտոց եպիսկոպոսներուն ակնարկող կ'ուզէ ցոյց տալ Պ. Զամինեան, ինչ որ բռնադրօսիկ մեկնութիւն մը կը թուի: Ամբողջ այդ գլուխը Ե. դարուն անցած զէպքերու հետ կապ ունի, եւ անոր մէջ չորս անգամ անուանուած «Մեծն Սահակն ու Մեսրոպ»-ը մեր Ե. դարու Սահակն ու Մեսրոպն են՝ ըստ բնագրին դոր ունինք: Որպէս զի վերջին Փրազին մէջ կարենանք տեսնել է. դարու Սահակ եւ Մաշտոց եպիսկոպոսները, պէտք է ենթադրել որ Խորենացիէն ետք եկող օրինակիչ մը, անոր Պատմութեան հնութիւն եւ հեղինակաւոր արժէք տալու համար՝ այդ վերջին Փրազը համառօտեր, փոփոխեր է եւ «Մեծն Սահակ ու Մեսրոպ» գրեր է ուր որ հեղինակը Ռշտունեաց Սահակ եւ Խորխոռունեաց Մաշտոց էր գրած: Նոյնքան եւ աւելի բռնադրօսիկ կը թուի «Խորենացի» անունը «Խորխոռունի»էն հանելը: Անձեացեաց եպիսկոպոս Անձեւունի կրնայ կոչուիլ, բայց Խորխոռունեաց եպիսկոպոս մը – եթէ ընդունինք որ Մովսէս Խորենացի եպիսկոպոս եղած է (ինչպէս հին ձեռագրի մը մէջ կ'անուանուի) եւ նոյն իսկ Խորխոռունեաց եպիսկոպոս կարգուած, դժուար է ասով Խորենացի անունին ծագումը բացատրել, ինչպէս կ'առաջարկէ Պ. Զամինեան. Խորենացի անունին հանելուիւր Խորխոռունի անունով չի կրնար բացատրուիլ, նորէն ստիպուած ենք կառչած մնալ Մովսէսի ծննդավայր Խորեան գիւղի մը անունին, մինչեւ լաւագոյն բացատրութեան մը գիտար:

Պ. Զամինեան «Պիտոյից Գիրքը» Խորենացիին հեղինակութիւնը կը համարի, եւ Աղեքսանդրու Վարքին թարգմանութիւնը կը վերագրէ բիւզանդեան գարոցի հայ աշակերտներէն մէկուն. այդ երկու կէտերուն վրայ ալ ապահովապէս կը սխալի: «Պիտոյից Գիրքը»

թարգմանութիւն է կամ թերեւս աւելի հաւանօրէն՝ ազատ հետեւողութիւն յոյն բնագրի մը. հայերենատէր Խորենացին՝ եթէ ինք ըլլար հեղինակն այդ գրքին, իւրաքանչիւր գրական ուժի սահմանումէն յետոյ գրուած օրինակներուն Հայոց Պատմութեան ալ դէմքեր ու դէպքեր պիտի առնէր իբր նիւթ կամ դէթ հոս ու հոն ատոնց ալ յիշատակութեան նուիրուած պարբերութիւններ պիտի գնէր, մինչ այդ բոլոր շարադրութեանց նիւթերը հայ կեանքի հետ անմիջական ռելէ կապ չունին, անոնց մէջ դեր կատարող հերոսները կամ յիշատակուած պատմական անձնաւորութիւնները, խմաստասէրները, աստուածները, ոգիները օտար են միշտ (յունական կամ աստուածաշնչական): Զարմանալի է որ այդ շատ շահական գիրքը դեռ չէ ստամոքսիւրուած մեր յունագէտ բանասէրներէն, երեւան հանելու համար յոյն բնագիրը կամ բնաաւարար, որմէ թարգմանութիւն կամ որուն հետեւողութիւն է այնքան ճշիւ ու ներգաշնակ լեզուով մը հայացուած այդ «Հետտրական Արուեստի» թանկագին դասագիրքը, ուր հին հելլեն հեթանոս ու քրիստոնէական – աղեքանդրեան մշակոյթները կը խառնուին, եւ որուն հայացումը ապահովապէս Խորենացւոյն կը պարտինք (իր լեզուն ու ոճն է որ հոն կը տիրեն): Աղեքսանդրու Վարքին թարգմանիչն ալ (ինչպէս Հ. Տաշեան, Նորայր Բիւզանդացի, Գառնիկ Ֆետղեան արդէն յայտարարած են), ինչպէս եւ Պիտոյից Գրքին օրինակներուն հետեւելով շարադրուած եւ այդ վէպին վերջը գրուած բարաոնութիւնները (որ յոյն բնագրին մէջ չկան) շարադրողը՝ հաւանօրէն Խորենացին է գարձեալ: Ասոնց վրայ աւելի մանրամասնօրէն պիտի խօսիմ յաջորդ ուսածնելու մէջ:

Զեմ գիտեր թէ կարելի՞ է Պ. Զամինեանի համաձայն ըլլալ երբ տառապէս ճիշդ կը նկատէ Թովմա Արծրունիի մէկ միջանկեալ Փրազը որու համեմատ Խորենացի 120 տարեկանին վախճաններ է: Այո՛, խոր ծերութեան հասեր է, «լի եւ պարարտ ծերութեամբ» ինչպէս կը գրէ Թովմա, («Այր եմ ծերացեալ եւ անպակաս

ի թարգմանութեանց» ինչպէս կը գրէ Սորենացի ինքն իսկ իր մասին), բայց «120 տարեկան»ը զրոյց է, խոր ծերութեան մը վաւերական իրականութեան աւանդական չափազանցութիւնն է. 120 տարեկան ապրած ու մինչեւ մահը գրելն ու թարգմանելը շարունակած ունէ՛ր գրագէտ չեմ կարծեր որ գոյութիւն ունեցած ըլլայ:

Համաձայն դժուար է ըլլալ՝ վերջապէս՝ Պ. Զամինեանին, երբ Ողբը Պատմութեանն առաջ գրուած կ'ընդունի: Հոգեբանապէս անհրոնար է ասիկա. Պատմութիւնը գրուած է իր ազգին անցեալով պարծող, անոր ասպագային վրայ հաւատք ունեցող, խանդավառօրէն տրամադրուած մտքէ մը, որ այդ Ողբն բարձակելէ, դայն իրեն ներշնչող քաղաքական ու բարոյական անկումը տեսնելէ եւ աւաղիչ յետոյ, ուժը պիտի չունենար այդ ոգւով ու շունչով այդպիսի գիրք մը գրելու: Իր Պատմութեան մէջ ալ կը ձաղկէ մերթ իր ժողովուրդին թերութիւնները, կը խորանէ այս կամ այն ապիկար կամ դաւաճան պետը, կը դատափետէ խտօրէն Մեծն Տրդատը թունաւորող նախարարները, բայց այդ գրքին մեծագոյն մասը հայ ժողովուրդի առաքինութեանց, մեծութեանց, քաջութեանց տարփոցումին է նուիրուած: Աւելի խելքի մօտ է որ Ողբը Պատմութեանն էտքը շարադրած ըլլայ, ուրիշ՝ յոռեգոյն չըջանի մը մէջ, դառնացած, զոռած, վհատ տրամադրութեան մը տակ. Պ. Զամինեան ինքն իսկ կը նկատէ արդէն թէ Սերէոս, որ Սորենացիի Պատմութեանն փոխառութիւններ ունի, Ողբի մասին ունէ՛ր ակնարկ չէ պարունակեր. ուրեմն Ողբը Սորենացիի կեանքին վերջին շրջանին գրուած է, եւ Սերէոսի անձանօթ մնացած:

•••

Որո՞նք են, ինծի համար, Սորենացիի մտայնութեան, ճաշակին, հայրենասիրութեան ու կրօնասիրութեան տեսակին, քաղաքական ուղղութեան, եւ անհատական նկարագրին, էական ու բնորոշ գիծերը, ինչպէս անոնք կ'երեւան իր դործերուն մէջ:

1. Սորենացին միակ գրագէտն է մեր հին

մատենագրութեան մէջ, որ ջերմ ու դիտակից բրիտոնեայ հաւատացեալ մը եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարդապետութեանց հմուտ ու հորաղատ քարոյիչ մ'ըլլալով հանդերձ, բուն ու անխառն սէր, յարգանք, պաշտամունք ունի հին հելլեն հեթանոս շրջանի դասական հերոսներուն, մեծահանճար բանաստեղծներուն, գիտուններուն, իմաստասէրներուն, արուեստագէտներուն, ու նոյն իսկ դիցարանութեան համար: Դաւիթ Անյաղթ ու Գ. Մագիստրոս իրեն մօտիկ են այդ կէտին վրայ, բայց շատ մասնական կերպով: Սորենացի ունի այն լայն ու ազատ, եւ ամէն բանէ առաջ գեղատէր ու դիւցազնասէր մտայնութիւնը զոր ունեցան իտալական ԺԴ. դարուն Տանթէներն ու Փեթրարքաները, երկիւղած աշակերտներ Աւետարանի, այլ եւ խելայեղ սիրահարներ յոյն - լատին քերթութեան ու արուեստի յաւերժագեղ մշտաճաճանչ կատարներուն: Արեւելցի մըն է որ չի սիրեր արեւելեան Մշակոյթը, կ'ատէ նոյն իսկ (ինչպէս կը գրէ՝ իր Պատմութեան Ա. գլխուն վերջը գրուած յաւելուածին մէջ՝ Սահակ Բագրատունի իշխանին, «Պարսից անյարմար եւ անոճ բանքը», Բիւրասպեայ Աթղահակի անճոռնի եւ փցուն առասպելքը», եւ կը նեղանայ թէ ինչո՞ւ ան իրմէ կ'ուզէ այդ «սուտ առասպելները», այդ «անմիտ եւ անհանճար բանից յարմարանքը», փոխանակ հետաքրքրուելու «յունական պերճ ու ողորկ առասպելներով» որ «զճմարտութիւն իրաց այլաբանաբար յինքնանս ունին թաքուցեալ». եւ ասիկա ոչ թէ միմիայն որովհետեւ Պարսից թաղաւոր Սոսրով Ապրուէղ է. դարուն իսկ (614) Երուսաղէմը գրաւեց ու Սաշափայտը գերի վարեց, ինչպէս Պ. Զամինեան կը բացատրէ, այլ որովհետեւ Սորենացի էապէս սոսորուած է հելլեն մշակոյթով եւ անոր քով բարբարոս, կոպիտ կը գտնէ ասիական մշակոյթները (ինչ որ իր հելլենասիրութեան չափազանցութիւնը ցոյց կուտայ, վասն զի Ելլադայի ոսկեղարուն հրաշալի մշակոյթը կը գերազանցէ անշուշտ իր կատարելութեամբ եւ այլազանութեամբ ինչ որ Ասիան արտադրած

էր, բայց չի ջնջեր, չի նսեմացներ նոյն իսկ՝ անոր մտաւոր ստեղծագործութեանց ինքնա-
յատուկ ու մերթ հելլենականէն աւելի խոր ու
հզօր գեղեցկութիւնները, որոնցմէ արդէն օգ-
տուած է ատտիկեան քաղաքակրթութիւնը ինք-
զինքը կազմելու համար)։ Այդ գիծը կ'երեւայ
լիովին իր Պատմութեան մէջ ծայրէ ծայր,
ինչպէս եւ մասամբ՝ իր միւս գործերուն մէջ,
ու ան կ'երեւայ նաեւ բնորութեանը մէջ իր
թարգմանած գործերէն սմանց (ինք միայն,
որ Հոմերի սքանչացող մըն է, որ Տրոլադայի
Պրիամոս թագաւորին օգնութեան դացող իր
Զարմայր Հայկազն արքային պատերազմի մէջ
գտած մահը «Աքիլլէսի (դասական հերոսնե-
րուն մեծագոյնին, գեղեցկագոյնին) ձեռքով
իսկ գէթ եղած» կը փափաքի, կրնար մասնա-
ւորապէս ցանկալ եւ յանդգնիլ «Աղեքսանդրու
Վարք»ին պէս աշխարհիկ ու զուտ հեթանոս,
դիւցազնական ու աւանդավիդական դիցա-
բանախառն գործի մը թարգմանութիւնը կա-
տարելու։

Նոյն մտայնութեամբ է որ ան մօտեցած է
իր ազգի նախաքրիստոնէական բոլոր դարերու
մեծ նախահայրերուն (ըստ օտար եւ հայ
պատմիչներու, ըստ ժողովրդական աւանդու-
թեանց ու հայրենի հին անդիր բանաստեղծու-
թեան եւ ըստ իր երեւակայութեան ոգուած),
մերթ անոնց մեղադրելով իրենց սպիտութիւ-
նը, անուսումնասիրութիւնը, բայց երբեք չկա-
րենալով իրենց հեթանոսութեան համար ան-
տեսել անոնց դիւցազնական առաքինութիւննե-
րը, վարչական, քաղաքակրթական կարողու-
թիւնները, բարոյական յատկութիւնները.
ընդհակառակն՝ քաջութեան, զօրութեան, ա-
զատութեան, մեծութեան սիրահար մարդ, (եւ
ոչ վանականամիտ աշխարհատեաց կրօնաւոր՝
ինչպէս շատերը մեր հին մատենագիրներէն),
ան կը նախընտրէ այդ հին Հայերը որ իր եր-
կերը զօրեղ ու փառաւոր կացուցին, եւ անոնց
հնագոյններէն միոյն, Պարոյրին, Ուրարտեան
չրջանի իրական զօրութիւնն ու մեծութիւնը
խորհրդապատկերող «Հայկազն» անկախ ու
աշխարհակալ թագաւորներէն մէկուն՝ օրովը

թէ՛ Քրիստոսի եւ թէ՛ իր աշխարհ եկած չըլ-
լալը կ'աւագէ իր Պատմութեան ինքնատիպ,
բնորոշ ու սրտայոյզ մէկ հատուածին մէջ, ո-
րով ցոյց կուտայ թէ առանց բաժնուիլ ուղե-
լու Քրիստոսէն որուն կը հաւատայ եւ զոր կը
սիրէ, պիտի ուզէր ապրած ըլլալ այդ հին օ-
րերուն երբ իր երկիրը անկախ ու զօրեղ էր
(ապացոյց մը եւս նաեւ որ ինք ապրած է այն-
պիսի ատեն մը երբ իր երկիրը ռեւէ անկախու-
թենէ զուրկ էր այլ եւս, ինկած էր, ուրեմն
Արշակունեաց հարստութեան անկումէն, նոյն
իսկ Ե. դարու երկրորդ կէսի եւ Զ. դարու ա-
ռաջին կէսի Հայ մարդպաններու որոշ չափով
ինքնավար շրջանէն ալ յետոյ եւ Բագրատու-
նեաց ու Արծրունեաց ձեռքով հայկական դա-
հուն վերականգնումէն առաջ։

Հայրենասիրութեան իր ըմբռնումը ոչինչ
ունի կրօնական, անձկօրէն քրիստոնէական, -
ինչպէս Փարպեցիինը եւ մանաւանդ Եղիշէինը,
այլ զուտ աշխարհիկ. հելլեն ըմբռնումով՝ ազ-
գի ու հայրենիքի սէր է ան։ Փառատոս կը սիրէ
պանծացնել - ու հոյակապօրէն - Արշակ Բ.ի
եւ Պապի օրով իրենց քաջութեամբ նշանաւոր
հանդիսացած Մամիկոնեան հերոսները, ինչ-
պէս եւ Մեծն Ներսէս Պարթևի եկեղեցական
ժողովրդապետ «հերոս»ի դէմքը (թէ եւ Ար-
շակի եւ Պապի համար՝ որ մեծ ու քաջ թա-
գաւորներ եղած են՝ անարդար է, զանոնք շատ
հեթանոս, սպականեալ, տոփոտ, մոլի ներկա-
յացնելով, ու իր քրիստոնեայ կրօնաւորի մը-
տայնութեամբ անոնց հակադրուած Ներսէս
հայրապետին միայն վերագրելով ամէն մեծու-
թիւն ու մարբութիւն), բայց չունի ազգի ու
հայրենիքի որոշ, աշխարհիկ, հելլեն ըմբռ-
նումը՝ ինչպէս Խորենացին։

3. Խորենացի բանաստեղծ մըն է ամէն
բանէ առաջ։ Ոմանք որ կուզեն դայն անպատ-
ճառ Ե. դարուն ապրած տեսնել, նոյնացուցած
են զինքը Ե. դարուն արդարեւ ապրած Մով-
սէսի մը հետ զոր Փարպեցին իրր իրմէ առաջ
վախճանած յիշատակելով կը գովարանէ իր
առ Վահան Մամիկոնեան ուղղած թուղթին
մէջ. Փարպեցի դայն «Վիլիխոփոս» պատուա-

նույնով կը նշանակէ եւ անոր համար կ'ըսէ թէ ուսումնաստեւնէ, սպիտութիւնը հալածող գործեր արտադրած եւ հալածուած էր: Այդ նոյնացմամբ ճիշդ չի կրնար ըլլալ Ե. դարու այդ Մովսէսը, որմէ գծադրաբար ոչինչ հասած է մեզի, եղած է հաւանօրէն Եզնիկի պէս հմուտ աստուածաբան մը՝ հետադարձ արուեստի մէջ գիտուն ու ճարտար, վարդապետական երկերու ներհուն շարադրիչ, (թերեւս քիչ մը ոչ շատ ուղղափառ ուղղութեամբ...) բայց ոչ քերթողական պատմագիր մը, բանաստեղծ մը է՝ն առաջ, ինչպէս Խորենացին: Հայրենասէր բանաստեղծ մըն է որ յղացած է ծրագիրը Հայոց Պատմութեան. բանաստեղծը հոն կ'երեւայ թէ՛ ծրագրին ամբողջութեան եւ թէ՛ անոր լաւագոյն մասերուն գրականօրէն սքանչելի գործադրութեան, զօրեղ շարադրութեան, կուռ ոճին մէջ: Բանաստեղծ է ան, մտածող ու ֆիւրբեզակ բանաստեղծ, իր«Վարդապետի Ճառ»ին, «Հոգեաց վանքի Տիրամօր պատկերին պատմութեան» ինչպէս եւ իրեն վերագրուած շարականներուն, որ մեր շարահնոցին է՝ն խորիմաստ ու քերթողաշունչ էջերէն են, մտածող ու գիւցապնդակ բանաստեղծ՝ «Հռիփսիմեանց պատմութեան» ու «Հռիփսիմեանց ճառին» ինչպէս եւ իր Պատմութեան շատ մը էջերուն մէջ:

Մտածումը, խոստովանինք տիրական չէ մեր հին մատենագիրներուն մէջ, մասնաւորապէս մեր բանաստեղծներուն մօտ. զգացումն է խոր, հզօր. ինքնատիպ, որ հոն բնութանրապէս կ'իշխէ: Ատոնցմէ սմանք ունին աստուածաբանական ու քիչ շատ պատմական, գիտական, բանասիրական հմտութիւն, բիւզանդական կամ ասորական վարպետներէ փոխառիկ, բայց հմտութիւնը չի բաւեր մտածող, այսինքն իմաստասիրական ոգի, կեանքի եւ աշխարհի վրայ անձնական հայեացք ունեցող գրագէտ մը կամ բանաստեղծ մը կազմելու համար: Ունեցած ենք սակայն բացառիկ գէժքեր. Դաւիթ Անյաղթ, ալլանդակ հայերէնով գրող բայց հելլեն իմաստասէրներու ջերմեռանդ աշակերտ, թարգմանիչ ու մեկնաբան, Անանիա Շի-

րակոցի, Մխիթար Գօշ, Մխիթար Հերացի, իրենց ժամանակին համար՝ ճշմարիտ գիտական հայ գրականութիւն մը ստեղծող (աստղաբաշխական եւ ուսողական, իրաւագիտական, բժշկագիտական), Գրիգոր Մագլատրոս, մոլեռանդ ուղղափառ եւ աղանդաւորները կատարօրէն հալածող քրիստոնեայ գրագէտ, յունամոլ ստեղծուածային հայերէնով մը գրեց, բայց բազմահմուտ մտաւորական եւ հելլեն հին իմաստասէրներու եւ բանաստեղծներու գործեր թարգմանող եւ անոնց մտածումէն իր նամակներուն ու քերթուածներուն մէջ մերթ ցուքեր ի յայտ բերող, Եզնիկ, Յովհաննէս Օձնեցի «Իմաստասէր» անուանուած, Յովհաննէս Երզնկացի, Ներսէս Լամբրոնացի, առաջինը՝ բազմահմուտ մտաւորական, հելլեն եւ իրեն ժամանակակից բիւզանդական մշակոյթին ծանօթ, ատտիկեան ճաշկոով եւ միջնադարեան քրիստոնէական մտայնութեամբ անթերի գրագէտ, բիւզանդական աստուածաբանական իմաստասիրութեամբ տոգորուած մտածող մատենագիր, միւս երեքը՝ նոյնպէս հմտալից քրիստոնեայ մտածող գրագէտներ. Փարպեցի մտածող, քննող, գէյքերու եւ անձնաւորութեանց հոգեբանութիւնը ուսումնասիրող պատմագիր մըն է: Եղիշէ միտտիքական գիւցապնդակ մըն է, որուն մէջ զգացումը եւ տեսիլը կը տիրեն, բայց որուն շարադրած «Հայ եպիսկոպոսներու Պարսից Դրան ուղղած նամակը» եւ իր Պատմութեան քանի մը ալլ հատուածները քրիստոնէական իմաստասիրութեան հզօր շունչով մը լի են: Նարեկացիի հրակայ աղօթելագութիւնը գերագրգռուած զգայնութեան մը ու հրափառ երեւակայութեան մը աղաղակն է, արտայայտութեան կերտումին մէջ հմտութեամբ լի, բայց հմտութեամբ մը որ ո՛չ անձնական ո՛չ ցեղային աշխարհայեացքի մը վրայ կը կրթնի, որ միջնադարեան միջազգային աստուածաբանութեան տեսիլն է իւրացուած եւ իւրայատուկ հոյակապ ձեւով թարգմանուած, գերազանցապէս արուեստագէտ մտքէ մը ղեկավարուած, նուրբ, գալարուն, գրեթէ հիւանդ, ջղաղար, մղձաւանջային ու

երազարբրչիւ հոգիէ մը իր ուրոյն ձեւին անգու-
գական զօրութիւնն ստացած: Քուչակեան տա-
ղերուն մէջ, սրտի աշխարհն այնքան խորապէս
արտայայտող սքանչելի սիրերգներուն ու պան-
դուխտի երգերուն հետ, կը գտնենք եւ ժողո-
վրդական մտքին խոհերն ու տեսիլները կեանքի
վրայ՝ իր խրատական տաղիկներուն ու նոյն
խոհ սիրերգներէն ոմանց մէջ խտացուած: Կոս-
տանդին Երզնկացիին մէջ, զմայլելիօրէն անձ-
նական քնարերգութեան մը հետ՝ կը նկատենք
եւ որոշ աշխարհայեացք մը ընդնշմարող եւ
քերթողաբար բանաձեւող ինքնատիպ միտք մը:
Ֆրիկի տողերէն ոմանց մէջ եւս կը գտնենք
մերթ կայծեր անկախ ու հզօր (թէեւ միամիտ)
անձնական մտածումի մը: Նոր ժամանակներուն
մէջ, յարաբերաբար աւելի ճոխ է մտածումի
բաժինը մեր գրականութեան մէջ. նկատի ու-
նենալով մեր բանաստեղծները միայն, Ալիշան,
Թովմաս Թերզեան, Եղիա Տէմիրճիպաշեան,
Տիրան Չրաքեան, Վահան Թէքէեան, Կոստան
Չարեան՝ ճշմարիտ ու թանկագին մտածող -
քերթողներ են (իւրաքանչիւրն իր ուրոյն աշ-
խարհայեացքն ունեցող) . մտածումի հզօր բա-
ժին մը կ'ոգեւորէ նաեւ Բագրատունիի Հայկը,
Թումանեանի քառակաները, Իսահակեանի Ա-
բու Լալա Մահարին, քնարական էջերէն ոմանք
և իր գեղեցիկ արձակ հեքեաթները, կը դու-
նաւորէ Պէշիկթաշեանի, Նարպէյի, Յովհան-
նէս Սեթեանի, Սիպիլի, Տէրեանի, Չարենցի,
ու նոյնիսկ Արովեանի ու Խրիմեանի պէս բնագ-
րական, զգացական, ներշնչեալ գրողներու, ինչ
ինչ էջերը: Խորենացին իր ամբողջ գործին մէջ
մտածող բանաստեղծ մըն է, որոշ ու լայն ի-
մասնութեամբ մը տիրապետուած, տոգոր-
ուած, այնքան հմուտ որքան ներշնչեալ բա-
նաստեղծ մը: Ժ. դարէն սկսեալ (մինչեւ այն
ատեն ոչ ոք զայն յականէ անուանէ չի յիշատա-
կեր) մեր մատենագիրները զայն՝ մեծամեծ
ներբողներով՝ կ'անուանեն ոչ միայն Հայոց
պատմաբան, (ինչ որ տեսակէտով մը ճիշդ է,
քանի որ Հայոց առաջին մասնական պատմիչ-
ները եթէ Ագաթանգեղոս, Փաւստոս, Փարպե-
ցի, Եղիշէ են, Խորենացին է առաջինը որ Հա-

յոց ընդհանուր պատմութիւնը գրել փորձած
է), այլ եւ քերթողահայր, եւ լիովին իրաւունք
ունին, որովհետեւ եթէ մեր հին դասական
բանաստեղծութեան ամենէն հզօր ու ինքնա-
տիպ երգիչը՝ Նարեկացին է, Խորենացին աւել-
ի ազատ, աւելի լայն, աւելի բազմատարր
բանաստեղծ է, Նարեկացիէն առաջ եկած եւ իր
քնարերգական էջերէն ոմանց մէջ (Վարդա-
վառի Ճառ) Նարեկացիական ոճին իսկ նախա-
գիծը արդէն տուած է:

5. Խորենացի մեր հին մատենագիրներուն
մէջ առաջինն է եղած - աւելի ճիշդ միակը,
բաց ի Փաւստոսէն, որ Արշակ եւ Պապ Թագա-
ւորներու շրջանի ժողովրդական դիւցապներգ-
ներէն ու վիպերգներէն հատուածներ իր պատ-
մական քրոնիկին մէջ ընդելուղած է, եւ Մա-
դիստրոսէն որ Գողթան երգերու հատակոտոր
մը յիշատակած է - մեր հին ժողովրդական
դիւցապնավէպերով, գուսանական երգերով, ա-
ւանդական զրոյցներով հետաքրքրուած եւ ա-
նոնցմէ կարեւոր մաս մը կորուստէ փրկած
է՝ զանոնք մերթ նոյնութեամբ յիշատակելով
ու մերթ զանոնք իր ինքնագիր արձակին մէջ
խառնելով հիւսելով կամ անոնցմէ ներշնչուած
էջեր շարադրելով. մեր առաջին Փօլէօրաբանն
է ինքը, եւ ժողովրդական բանահիւսութենէն
օգտուող եւ անոր հայթայթած նիւթեղէններով
գրական էջեր յօրինող առաջին բանաստեղծն է
եղած: Այս կէտին վրայ՝ յաջորդ յօդուածնե-
րու մէջ մասնաւորապէս պիտի ծանրանամ:

6. Շատ բան եւ շատ տեսակ բան կարդա-
ցած մարդ է, - թէեւ ո'չ ամէն բան, դէթ այն
ամէն բանը որ իրեն անհրաժեշտ էր. զարմանա-
լի է՝ օրինակի համար՝ որ իր Պատմութիւնը
գրած ատեն՝ անգիրտացած ըլլայ Քսենոփոնի
Նահաֆ Բիւրուցը եւ Կիւրավարժութիւնը, որ
հին Հայաստանի վրայ այնքան չահեկան էջեր
կան, եւ Պլուտարքոսը որ Մեծն Տիգրանի սրգի
Արտաւազդը՝ զոր Խորենացի իբր թոյլ ու մեղկ
արքայ մը կը ներկայացնէ՝ իբր հելլենագէտ,
նրբամիտ, քերթողական ձիրք ունեցող մտաւո-
րական մը եւ իբր քաջ բայց դժբաղդ Թագա-

ւոր մը կը ներբողէ : Յայտնի է սակայն թէ , որոշ պահանքներով հանդերձ , ինք բազմակողմանի հետաքրքրութիւն ունեցող միտք մը եղած է , իր ստացած կրթութիւնը եւ իր անձնապէս կատարած ընթերցումները աւելի լայն ու աշխարհային եղած են քան ուրիշ ոեւէ հայ հին մատենագիր :

7. Մեծ ու անխոնջ աշխատող մը եղած է . շատ բան արտադրած է , եւ , ինչպէս Անահիտի իր յօդուածին մէջ զոր վերեւ արդէն յիշեցի , Դաւենիկ Ֆետիսկեան գիտել կուտայ՝ անոր բոլոր ծանօթ ինքնագիր եւ թարգմանական գործերը թուելէ յետոյ , «մտած չենք թէ ատենցմով սպառած եղած ենք ցանկը իր արտադրութեանց» , աւելի քան հաւանական է , որ ան դեռ տուած է ուրիշ ինքնագիր կամ թարգմանական երկեր որ մեզի չեն հասած :

8. Իր ինքնաշատուկ ոճը՝ հոյակապօրէն զօրեղ ու ճոխ , ջղուտ ու պերճ է միանգամայն , եւ զինքը կը կացուցանէ հայ խօսքի մեծ արուեստագէտներէն մին :

9. Քաղաքական գործիչ մը եղած է , որոշ ուղեգիծ մը ունեցող , իր հայրենիքին եւ ազգին քաղաքական վերականգնման համար որոշ ծրագրով մը աշխատող : Ու եղած է նաեւ մեր առաջին մեծ հրապարակագիրը . իր Պատմութեան ինչ ինչ էջերը եւ մանաւանդ Ողբը , հօրագոյն էջերէն են — եւ առաջինները — հայ հրապարակագրութեան :

10. Իրր մարդ , ինչպէս յստակօրէն կ'երեւայ իր գործերուն մէջ (եւ մեր հին հեղինակներէն ոչ մէկը նոյնքան որոշ ու ցցուն կերպով իր գործերուն մէջ կ'երեւայ՝ ինչքան Խորենա-

ցին) , ան վերջին ծայր ինքնատիպ ու համակրելի տիպար մըն է : Խորազգաց , անկեղծ , համարձակախօս , ճշմարտասէր , (ասոր չեն հակառէր իր Պատմութեան մէջ մտցուցած «յարգարումներն» ու «յերիւրանքներ»ը , զոր քաղաքական ու հայրենասիրական որոշ ծրագիր մը հետապնդող եւ Հայ ազգի դիւցադնական Պատմութիւն» մը գրել ուզող արուեստագէտի իր իրաւունքը նկատած է) , ջղային , դիւրագրգիռ , մերթ նոյն իսկ կըքոտ , բարկացոտ , բայց խորապէս պեղասէր , ջերմօրէն հայրենասէր եւ ուսումնասէր , իր նախահայրերուն ինչպէս եւ ժամանակակիցներուն անուսումնասիրութիւնը եւ այլ թերութիւնները ձաղկող , կոնակը Արեւելքին՝ անոր մտայնութեան ու մշակոյթին՝ տուած (բայ ի իր սիրելի հայրենիքէն եւ նաեւ իր պաշտած Յիսուսին ծննդավայր Պաղեստինեան Սուրբ Երկիրէն) , աչքն ու միտքը գլխաւորապէս սեւեռած հելլեն հին անգուգական մշակոյթին եւ աղեքսանդրեան նոր-հելլեն ոգւով քրիստոնէական քաղաքակրթութեան , այսպէս է ահա այդ ա'յնքան բարդ , կրակոտ , սրտի ու մտքի գանձերով ծանրաբեռն , ազնիւ , յստակ ու քաջ նկարագրով մեծ Հայը , որ իր գործերուն մէջէն իր սքանչելի մարդու հոգին , հայ մշակոյթի աննման կերտիչի , հայ հայրենիքի վերականգման ջերմեռանդ ու հեռատես գործիչի տիպարը մեզի կը պարզէ :

Մեր յաջորդ յօդուածները՝ ընդլայնումը պիտի ըլլան Խորենացիի գործին եւ անձին հիմնական յատկանիշները ցոյց տուող այս ընդհանուր ուրուագծին :

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ